

Samu Mihály

A jog és a gazdaság

Elméleti alapvetés

1. §. A GAZDASÁG ÉS A JOG HELYE A TÁRSADALOM STRUKTÚRÁJÁBAN

1. A jog és a gazdaság viszonya a társadalom egészén belül tisztázható; a társadalom egészének átfogó összefüggésrendszerén belül ragadható meg mint két társadalmi jelenség (objektíváció) elkülönülése és kapcsolata.

Kiindulópontként az állapítható meg, hogy a társadalomnak a történelmi előfeltételektől függően sajátos struktúrája és dinamikája létezik. A kezdeti társadalmakban kevésbé tagoltak a különböző (termelési-kulturális-közéleti) tevékenységek. Így például az ókorban a családi (magán), a termelő, a kulturális és a közéleti tevékenység egybekapcsolódott, vagy a középkorban a gazdálkodó-tulajdonosi, a vezetői, katonai és bírói, valamint a vallási és kulturális tevékenység nem vált el, a közéleti intézmények (különösen az állam és egyház) összefonódottan működtek. A modern társadalmakban viszont elkülönülnek a szociális, gazdasági, kulturális és hatalmi szférák, s ezek viszonylagos önállósága, önmozgása, önirányítása, önszabályozása jelentkezik. Ám az elkülönülés és az önállóság nem jelent elszigetelődést, ugyanis e különböző szférák kölcsönhatása, egymásba való átmenete és kölcsönös feltételezettségük állapítható meg.

A prekapitalista és a modern társadalmak történeti egybevetése alapján érzékelhető a társadalmi szerkezetek módosulása, minőségi változása. Ezt az átalakulást észlelte a társadalomelmélet (és filozófia) a polgári társadalom belső tagozódásaként a polgári és a politikai társadalom elkülönülésének megállapításával (Hegel, Marx). Ezt némely magyarázatok a gazdaság és a politika elkülönüléseként értékelik, holott ez a társadalom több-rétű differenciálódását, a különböző társadalmi tevékenységek (szférák)

önállóságát (a gazdaság, a hatalmi rendszer, a szociális és a kulturális szféra strukturális elkülönülését) jelzi, s erre épült a társadalmi rétegződés.

A gazdasági viszonyok önállósulását, a gazdasági szféra belső törvényeinek érvényesülését keretbe foglalja a nemzetgazdaság. A társadalom állami szerveződése alapján jelentékennyé vált a nemzeti piac feltételeinek védelme a hatalmi környezettől-intézményektől függően (a protekcionizmus).

A gazdasági fejlődéshez kapcsolódóan a közéleti szféra új rendje honosodott meg; legfőbb vívmány a parlament, a népképviselő, a kormányzati felelősség és a bírói függetlenség intézményesülése, vagy szélesebb összefüggésben a hatalmi ágak elkülönülése, a jog hatalmi tevékenységeket ellenőrző szerepe, valamint szabályozó hatáskörének kiterjedése a gazdasági, szociális és kulturális viszonyokra, belső rendjük külső védelmére a jogrend és jogbiztonság által. A polgári átalakulás folyamatában a hatalmi rendszer elkülönülésével és differenciálódásával kapcsolatban utalhatunk az államszervezet kiépülésére, a kormányzat, a közigazgatás, az állandó hadsereg, rendészet (rendőrség, csendőrség) elkülönülésére, a jogrendszer intézményeinek (bíróság, ügyészség, ügyvédség) szervezeti önállóságára. Vagy az állam és egyház elválására (a szekularizációra), valamint a politikai (és érdekvédelmi) szervek kialakulására és közéleti szerepük jelentőssé válására.

A modern társadalom külön szférájává vált a hatalmi rendszer. Ezt illetően kiemelendő belső tagoltsága, vagyis a politikai, kulturális és a gazdasági hatalom elkülönülése és elválaszthatatlan kapcsolata; különösen a gazdasági hatalom hatása a társadalom rétegződésére. M. Weber is megállapítja, hogy a birtokosok gazdasági hatalommal rendelkeznek a birtoktalanok fölött, a politikai hatalom vonatkozásában pedig kiemelte annak a rétegnek a szerepét, amely a politikából él. Ez a sajátosság azonban nem szűkül a különböző társadalmi osztályok vagy rétegek alá-fölé rendeltségi viszonyára.

Mindenesetre elkülönül a hatalmi rendszer, amelynek hivatása a társadalom irányítása. Ebben alapvető tényező a gazdasági hatalom, amely

megnyilvánul magában a gazdaságban, konkrétan: a gazdasági önrányításban, önszervezésben, önszabályozásban, valamint a tulajdonhoz, az elosztáshoz, a fogyasztáshoz és a munkamegosztáshoz kapcsolódó hatalmi jogosultságokban (rendelkezési lehetőségekben) és a gazdasági kényszerben testesül meg.

A gazdasági viszonyok önhatalma beágyazódik a társadalom átfogó rendjébe, és társadalmi szerepe a hatalmi rendszer demokratikus vagy diktatórikus jellegétől függ. Demokratikus jellegű társadalomban a gazdaság és a hatalmi intézmények kapcsolata rendezett, diktatúrában a hatalmi intézmények dominanciája állapítható meg (vagyis a gazdasági önhatalom korlátozva van, így egyáltalán nem érvényesül). Demokráciában szerves, szabályozott együttműködés jelentkezik, diktatúrákban pedig az uralmi-hatalmi viszonyok határozzák meg a tulajdonosi-elosztási-fogyasztási rendet; a gazdasági berendezkedés lényegében nem szerves fejlődésen, hanem uralmi érdekeken és doktrinán alapszik. E vonatkozásban említendő a hadigazdaság vagy valamely szélsőséges uralmi rendszer doktrinán (ideológián) alapuló gazdasága. Társadalmi válságok esetén is döntővé válik az állami-uralmi beavatkozás s ennek támogatása jogi formákban.

2. Az adott társadalmi rendszeren belül a gazdasági viszonyokat a hatalmi rendszer különböző objektivációin keresztül befolyásolja, irányítja, közvetlenül vagy közvetve; az irányítás legfőbb szervezete pedig az állam (s ezen belül a kormányzat és a közigazgatás).

Történelmi tény, hogy az állam kialakulásától kezdve beavatkozik a gazdaságba. Ennek oka elsősorban az, hogy a társadalom közügyeinek intézőjeként az államnak közösségi-gazdasági ügyekkel kell foglalkoznia; e tevékenység ellátásához a terméktöbblet elvonásával az állami szervek adót és vámot szednek (vagy más államokat kizsákmányolnak vagy adóztatnak). Emellett tény az is, hogy a történelmi fejlődés bizonyos szakaszain az államszervezet gondoskodik a gazdaságról (a termelési föltételekről, az elosztás és fogyasztás rendszeréről). Jellemző példája ennek az, hogy az ősi kezdeti civilizációkban az állam teremtette meg és

biztosította a földművelést: a nagy folyók völgyében szervezte az öntözéses gazdálkodást, rendezve a vízelosztást, továbbá gondoskodott a tartálékok begyűjtéséről, képzéséről és tárolásáról. Más országokban állami szervek irányították-szervezték a kereskedelmet, a bányászatot vagy az ipari termelés bizonyos ágait, gondoskodtak az infrastruktúráról és a gazdasági forgalom biztonságáról.

Az állam gazdasági és közéleti szerepét megalapozza az adóztatás, a terméktöbblet elvonásának mértéke (az államkincstár állapota) és az állami szervek rendelkezése a tulajdoni és elosztási viszonyok fölött. S ehhez kapcsolódott az állam pénzkibocsátási monopóliuma, a természeti kincsek kiaknázásával való rendelkezése, valamint külön gazdálkodó tevékenysége, bizonyos termelési beruházások és a gazdasági infrastruktúra pénzügyi támogatása (vagy önálló szervezése), anyagi-financiális biztosítása.

Az állam gazdasági tevékenységét a modern társadalomban a politika és bizonyos politikai intézmények befolyásolják (ám a hatalmi rendszer jellegetől függően). A gazdaságba való politikai beavatkozás vagy a gazdaság politikai döntésekkel való irányítása főleg diktatúrákban jelentkezik.

A gazdaságnak az állammal és a politikával való kapcsolata kifejeződött a jogi szabályozásban, amely ráépült a gazdasági szabályokra (ön-szabályozásra) külső szabályozóként vagy közvetlen rendelkező szabályanyagként (olykor az állami és politikai követelmények közvetítőjeként).

2. §. A JOG ÉS A GAZDASÁG VISZONYA

1. A jog és a gazdaság viszonyának elméleti tisztázása interdiszciplináris követelmény, amely a közgazdaságtan és a jogtudomány (s ezen belül a jogelmélet) feladata. E tisztázás alapozhatja meg a gazdaságra és a jogra vonatkozó előítélet-mentes gondolkodást, az ideológiai beidegződésektől való megszabadulást és a kölcsönhatás tudatosítását.

A modern társadalmak átfogó rendjén belül tényként állapítható meg az, hogy a társadalmi együttélésben eltérő helye és szerepe van a gazdaságnak meg a jognak. Különbözőségüket fejezi ki az, hogy a gazdaság és

a jog különmemű társadalmi jelenség; lényegüket, struktúrájukat, rendeltetésüket illetően alapvetően különböznek egymástól.

E minőségi-tartalmi különbség konkretizálódik abban, hogy a jognak mint külön objektivációnak létrejöttét, működését a gazdasági előfeltételek teszik lehetővé, ugyanis a gazdaság bizonyos fejlettsége (tulajdonviszonyok és elosztási rend) szükséges a jog létezéséhez-működéséhez. Erre való tekintettel rögzíthető, hogy a gazdaság a jog létének megfordíthatatlan előfeltétele, viszont a jog a gazdaságnak nem előfeltétele. (L. Sajó András: *Gazdaság és jog kapcsolata jogelméleti szempontból*. Bp. 1989. 27.) Konkrétabban: a gazdaság elosztási rendje (a többlettermék) alapján vált lehetővé a bírói tevékenység elkülönülése, az igazságszolgáltatás szerveinek létesülése és működése, a gazdasági feltételek biztosítják a jogi tevékenységek anyagi-financiális alapjait, erre épül a jog társadalmi szerepe, vagyis: a társadalmi együttélés legfőbb oldalainak átfogó rendezése, a társadalmi alrendszer szabályozása (beleértve a gazdasági, szociális, kulturális és a hatalmi tevékenységek alapvető viszonyait). Hangsúlyozandó: a jognak egyik szabályozási terepe a gazdasági viszonyok rendezése.

A jognak a gazdaság szabályozása terén van egy specifikuma: nem csupán a gazdaság öntörvényeinek érvényesülését támogató szerepet gyakorol, hanem az átfogó társadalmi érdekeket is közvetíti a gazdasági tevékenységek jogi szabályozása által. E jogi tevékenység tartalma és iránya azon alapszik, hogy a jog az átfogó társadalmi rendet segíti elő szabályozó szerepe által. Így a jogi objektiváció nem gazdasági önérdkek, hanem közérdekek szolgálatára irányul.

Lényeges társadalmi sajátosságként megállapítható a gazdaság és a jog eltérő súlya a társadalmi struktúrán belül, vagyis a gazdaság és a jog mint különálló jelenség nem egyenrangú a jognak a gazdasági fejlettségétől való függése miatt. (Ennek túlhangsúlyozása vezet el a vulgármaterialista következtetéshez, miszerint a gazdaság határozza meg a jogot.) Viszont a jog jelentékenyen járul hozzá a gazdasági szféra (tulajdoni, forgalmi viszonyainak) életképességéhez, működéséhez. A jog elősegíti,

hogy a gazdaságnak biztonságot nyújtó társadalmi környezete alakuljon ki, és tartósan hasson szabályozó szerepe által.

2. *A jog és a gazdaság eltérő társadalmi helyét, súlyát és szerepét érzékelteti az is, hogy a történelemnek volt olyan időszaka, amikor a jog nem létezett, emiatt a gazdasági viszonyokat (például az ősi közösségekben) a szokás, a hagyomány vagy mitikus előírás rendezte. A jog gazdaságot szabályozó szerepe később is mellékes vagy eshetőleges.*

A modern társadalmakban a jog gazdaságot szabályozó szerepe meghatározóvá vált, legalábbis nélkülözhetetlenné. Erre utal M. Weber a kiszámíthatósággal kapcsolatban: „Racionális, vagyis kiszámítható jog. A kapitalista üzemnek a racionális gazdálkodáshoz szüksége van arra is, hogy az igazságszolgáltatás és az igazgatás is kiszámítható legyen.” (M. Weber: *Gazdaság és társadalom*. Bp. 1967. 32.)

Külön sajátosságként meg kell állapítani, hogy a gazdaságnak vannak olyan részei, amelyek jogi rendezése nem létezik (mivel fölösleges lenne, vagy a jog képtelen a szabályozásra). M. Weber is utal arra, hogy a jogi szabályozás nem terjed ki a gazdasági viszonyok és cselekvések mind-egyikére. Így a gazdaság bizonyos oldalai megvannak jogi szabályozás nélkül, mivel önszabályozás vagy más normafajták által vannak szabályozva (l. 4.§.).

Összefoglalva: a jog gazdaságszabályozó szerepe arra irányul, hogy a társadalmi rend védelme keretében a viszonyok szükségleteinek megfelelő szabályozást végez, és a gazdasági önszabályozók hatékonyságát is elősegíti. A jog létfeltételeinek a gazdaságtól való függése azonban nem jelenti azt, hogy a jog csupán gazdasági önérdékeket szolgál, hanem döntően átfogó társadalmi (köz)érdekeket. Vagyis a jogi szabályozás nem korlátozódik a gazdasági viszonyok szolgálatára, mivel nemcsak a gazdasági szereplők (aktorok) tevékenységét rendezi, hanem átfogóbban a társadalmi együttműködés minden területén szabályozza az emberek magatartását sajátos intézményén, illetve eszközein keresztül.

3. §. A MODERN GAZDASÁG ÉS A JOG FEJLŐDÉSI FOLYAMATA

1. A polgári társadalom kialakulásának legfőbb következménye a gazdasági (és tulajdon-) viszonyok radikális átalakulása; a piac, az árutermelés és a magántulajdon döntő szerepének intézményesülése; a vállalkozási és versenyszabadság; a jogegyenlőség és a jogi keretek kiépítése.

Ezt az átalakulást eszmeileg alapozta meg a felvilágosodás eszme-rendszere, és uralkodó szemléletté vált a társadalom magyarázata jogelvek alapján (ezt jogászai világnézetnek is nevezik). A szabadság és egyenlőség jogelvéhez kapcsolódtak a hatalomgyakorlás kormányzati elvei (az önkényes uralmi formákkal szemben), ezek között a gazdaság vonatkozásában a legfontosabb elvi követelményként az emberi jogokat és a jog irányító szerepét állították előtérbe.

A jog hangsúlyozott irányító szerepének elvével áll szemben az állam gazdasági irányító szerepének tagadása, egyáltalán a gazdaságba való beavatkozás szükségtelenné nyilvánítása – a *laissez faire* elve alapján. Ezt a szemléletet alapozta meg Adam Smith a „láthatatlan kéz” irányító szerepével, vagyis: ha mindenki a lehető legnagyobb haszonra törekszik, akkor a szabad verseny úgy irányítja a dolgokat, hogy az egyéni törekvésekből a közösség számára a legnagyobb jólét következik. (Adam Smith állami beavatkozás-ellenességét határozottan kifejezi e véleménye: elbizakodottnak tekinti azt az államférfit, aki tervezni akarná a gazdaságot. A kormányokat a piac versenyhatásait elnyomó tényezőknek minősítette.)

A láthatatlan kéz irányítása koncepciójának része az „éjjeliőrállam” követelménye, amely szerint az állam szerepe a közrend és a közbiztonság érvényesítésére, valamint bizonyos infrastrukturális szükségletek kielégítésére korlátozódik.

A szabad versenyes minimális államot indokló elmélet úgy véli, a közjót azzal lehet érvényesíteni, ha mindenki korlátok nélkül saját érdekeinek kielégítésére törekszik. Ám e magyarázat nem vette figyelembe a közérdek szükségleteit, mivel a kiélezett verseny az együttműködést kereszti, s ez társadalmi kiszolgáltatottsághoz, nyomorhoz, főleg gazdasági

válságokhoz vezetett. Ezen elméleti megközelítés ellenére az ún. vadkapitalizmus kegyetlenségeinek korlátozására némely kormányzatok bizonyos jogi és szociális intézkedéseket hoztak (pl. a gyári törvényhozás, szegénypolitika stb.). (A liberális gazdaságpolitika súlyos következményei váltották ki az utópikus szocializmust. Marx és a marxizmus szerint az államnak döntő szerepet kell vállalnia a gazdaságban, és állami tulajdonba kell venni a termelési eszközöket, a magántulajdont köztulajdonnal kell fölváltani.)

2. *A liberális jogi, kormányzati elvekkel és gazdaságpolitikával szemben a 20. században előtérbe került az állam tulajdonosi és elosztási viszonyokba való közvetlen vagy közvetett beavatkozásának igénye. Az állami beavatkozás szükségességét Keynes elmélete alapozta meg, amely a gazdasági válságok elkerülését, súlyos társadalmi feszültségek megelőzését tette lehetővé. Ezzel a piac és a verseny szabályozása és korlátozása elfogadottá vált. (Emiatt a közgazdászok arra következtetnek, hogy az állami beavatkozás szükségessége miatt nem érvényesülhet a teljesen szabad piac és verseny.)*

Az állam gazdasági viszonyokba avatkozása azonban nem eredményezte a magántulajdon dominanciájának visszaszorítását és a köztulajdon jelentékeny előtérbe kerülését. Az állam gazdasági tevékenysége viszont kibővült-kiszélesedett, amit tükröz az, hogy az állam gazdaságpolitikája és költségvetési bevételei alapján jelentékennyé vált az állami újraelosztás (némely államokban a nemzeti jövedelem 30-50%-át osztják el újra) és a termelésben való állami részesedés (olykor 20-30% fölötti). Emellett jelentkezett a gazdaság válságellenes, a piac anarchikus következményeit korlátozó, a munkanélküliséget csökkentő és a beruházásokat végző vagy támogató kormányzati tevékenység s ennek alátámasztása új jogintézményekkel – a gazdaság szerves fejlődésének biztosítása végett. Ez a demokratikus berendezkedések sajátos gazdasági fejlődésének útját jelzi, amellyel szemben állnak a doktriner, antidemokratikus gazdaságpolitikák és intézmények (s e körben a hagyományos jogintézmények mellőzése, így a gazdasági és munkajog meghonosodása).

A 20. századi totalitárius diktatúrák doktrínájuknak megfelelő gazdaságpolitika alapján szembeszegültek a szabadság elvét valló és követő demokratikus elvekkel és a gazdaság szerves fejlődésének szükségleteivel. Különösen a magántulajdon, a szabad piac és vállalkozás, a gazdaság öntörvényeivel szemben érvényesítették „új berendezkedésként” a gazdaság politikai-kormányzati alárendeltségét – voluntarisztikus (és háborús) célok érdekében.

A totalitárius berendezkedések a gazdaság önálló szerves fejlődésével szemben a politikai uralom társúlyát biztosították, vagyis a gazdaság és a közhatalom elkülönülése (és a bírói függetlenség) megszűnt, s ideológiai-voluntarisztikus céloknak rendelték alá a köz- és a magánszférát, az emberi jogok mellőzésével a gazdasági tevékenységeket is.

A diktatúrák bukása (vagy háttérbe szorulása) vezetett el a demokratikus államrendszerek fölényéhez. Jelentékenyebb lett a globalizáció új világrendjének kiszélesedése. Ennek következménye az államilag szervezett társadalmak fölött a nemzetközileg összekapcsolódó társadalmi érintkezések rendje, s ennek keretében a világ közös gondjainak kezelése (többek között a környezetvédelem), továbbá az államhatárokon átnyúló gazdasági (főleg kereskedelmi) kapcsolatok jelentőssé válása, bizonyos régiókban az államok közti intenzív gazdasági együttműködés a különböző földrészeken és átfogóan az egész földön. Ezen átalakulást fogalmazta meg a modern társadalom- és jogelmélet jelentékeny alakja, N. Luhmann: a korábbi korok társadalmihoz képest ez a társadalom elvesztette regionális jellegét, a részrendszereket már nem közös területi határon belül integrálja (kivéve a politikai és jogi rendszert); létrejött a világtársadalom. Idézhető még Naisbitt következtetése: szerinte az ipari társadalom gazdasági alapelve, az áru-termelés (a munkamegosztás, a termelés és a fogyasztás szétválasztása) átalakul az információs társadalomban, alapulvvé a szinergikus gazdaság válik (közös termelés és megosztott hasznosítás). S hozzátehetjük: a világtársadalom keretében a világgazdaság új vonásai honosodnak meg (a világkereskedelem, pénzügyek, gazdasági kapcsolatok, közös beruházások, új technikák alkalmazása, környezetvédelem terén). Ezzel összefüggésben a

nemzetközi hatalmi rend is új megoldásokat eredményez, s e keretben a nemzetközi viszonyok jogi szabályozása is hatékonyabbá válik (különösen a világgazdaság jogvédelme terén).

4. §. A GAZDASÁGI VISZONYOK SZABÁLYOZOTTSÁGA – A GAZDASÁGI JOGREND

1. A gazdaság joggal való kapcsolatának megértése végett – mivel a jog az egyik szabályozó – a szabályozás oldaláról is elemezendő. (Tapasztalati tényként is szembeűnük a gazdasági viszonyok szabályozottsága.)

A társadalomelmélet alapvető következtetése, hogy a társadalmi lét elemi szükséglete az irányítás és – ennek részeként – a szabályozás. A társadalom ugyanis kaotikus, anarchikus viszonyok között képtelen tartósan fennmaradni, emiatt az emberi együttélés, az emberi kapcsolatok és tevékenységek rendezése, keretek közé foglalása szabályokkal – elemi szükséglet.

A szabályozás átfogja az egész társadalmi együttélést a személyes és családi kapcsolatoktól, a közösségi viszonyoktól az egész államilag szervezett társadalmi struktúráig (sőt a nemzetközi kapcsolatokat is!). A szabályozás mint hatalmi tevékenység végül is a társadalmi rend biztosítására irányul: legfőképpen az együttélés rendezettségének, a közrend biztosításának szükségletét elégíti ki az egyén és a közösségek létfeltételeinek védelme, az együttműködés rendezése által.

A szabályozás intézményesülésére születnek a szabályok, amelyek előírások és tilalmak formájában magatartásokat rendeznek. És a szabályok a különböző normafajtákban különülnek el – tartalmi eltérésük alapján.

Főlvétődik a kérdés: mi a szabályozás alapja, mire épül? A társadalomelméleti következtetések a szabályozást tekintélyből vezetik le, és hatalmi tevékenységnek minősítik, miszerint az egyén szocializációjához és közösségi-társadalmi együttműködés irányításához tartozik. A különböző viszonylatokban az irányítás során ösztönösen és tudatosan kialakulnak szabályok a különböző tevékenységek elrendezése, összehangolása, vala-

mint a közösségellenes tevékenységek tilalmazása végett. E szabályozó tevékenység alapozza meg – tekintély és hatalmi pozíció alapján – a szabályok rögzítését, érvényesítését, kikényszerítését (fegyelmezés vagy erőszak révén).

Közhelyszerű megállapítás, hogy az ősi primitív közösség létfeltételeinek tartósságát és belső rendezettségét ösztönös-mitikus szabályok (tabuk, tézisek) támasztották alá. A társadalmak történeti fejlődésében a civilizáció a társadalmi együttélés részeként a szabályozás új formáit eredményezte; a szabályozás szempontjából kiemelkedik (a civilizáció vívmányaként) a szokásoktól elkülönülő intézmény: a jog. A modern társadalmakban bonyolult szabályozási rend honosodott meg, amelyben különböző normafajták objektiválódtak és működnek a társadalmi szükségleteknek megfelelően, a legjelentősebb társadalmi viszonyokra, a jogi szabályozási sérelmekre és vitákra vonatkozóan.

A modern társadalmak áttekintése alapján megállapíthatók specifikus normafajtaként gazdasági (technikai), szociális (egészségügyi), kulturális (oktatási), közéleti (államigazgatási), szervezeti (egyesületi stb.) normák, továbbá a jogi, erkölcsi, vallási normák, szokások, illemszabályok és konvenciók. Ezek csoportosítása történhet úgy, hogy az egyik csoportba az önszabályozók, a másikba az átfogó szabályozók tartoznak, ám merev elhatárolásuk nem lehetséges egymásba való átmenetük és kölcsönhatásuk miatt. Kiemelendő viszont, hogy a modern társadalmi alrendszereket, illetve önszabályozásukat illetően figyelembe veendő ez az általános tétel: „Minden magas integráltságú szerves rendszer jellemzője az úgynevezett szabályozó körök vagy homeosztázisok által történő önszabályozás.” (K. Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Bp. 1994. 19.)

2. *A szabályozás alapvető sajátosságaként állapítható meg, hogy tartalmi követelményei, elvárásai (és tilalmai) szabályokban intézményesülve a mindennapi együttműködés különböző területein rendezik az emberek (egyének és közösségek) magatartását. Az emberi együttélés sokszínűsége és a társadalmi struktúra tagoltsága maga után vonja a normák sokféleségének elrendeződését minőségi eltéréseik alapján. Legfőbb főlös-*

tásként jelentkezik az általános és specifikus normafajták elkülönítése. Ez azt jelenti, hogy az általános normafajták az egész társadalmi együttélés átfogó szabályozására irányulnak, a specifikus normák viszont különböző társadalmi szférákban léteznek. Vagyis elkülönülnek a társadalom szerkezeti tagozódáshoz kötődő szabályfajták (a szociális, kulturális, gazdasági és közéleti-hatalmi szabályok) és az ezekre épülő, az egész társadalmi együttműködést átfogóan rendező szabályfajták.

A gazdasági viszonyok elkülönült szabályozása a gazdasági élet szükségleteiből és követelményeiből fakad, amely elsősorban az önszabályozás megoldásaiban nyilvánul meg (ösztönösen vagy tudatosan), így ki-kristályosodnak a tulajdonra, elosztásra, munkamegosztásra vonatkozó normák, termelési-technikai, áruforgalmi-kereskedelmi, üzleti szabályok, versenyszabályok stb.: előtérbe kerül a tisztességes haszon gazdasági-erkölcsei szabályrendje, a tisztességtelen verseny elmarasztalása, vagy a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés, a korrupció tilalma. Ezekhez kapcsolódik a gazdasági élet önszabályozási rendjét és működésének külső feltételeit biztosítandó külső szabályozóként a jog és a közerkölc.

A modern társadalmak gazdasági életének szabályozottságát illetően felvetődik a kérdés: miért szükséges e sokféle szabály a gazdasági viszonyokra vonatkozóan?

A gazdasági szabályozás alapvető hivatása a gazdasági rend érvényesítése a társadalmi rendnek megfelelően. A gazdasági rendnek pedig legfőbb követelménye a különböző gazdasági tevékenységek összehangolása, az ellentmondó-ütköző érdekek összeegyeztetése a gazdasági egyensúly és érdekvédelem, végül is a gazdasági integráció biztosítása a gazdasági önszabályozás és a külső szabályozás által.

A gazdasági rend a gazdaság átfogó szabályozása alapján tartalmazza a gazdaság különböző részeinek rendezettségét, így külön sajátosságként jelentkezik a tulajdoni rend (a tulajdonviszonyok tartalma és szabályozottsága), az elosztási rend, a fogyasztás és munkamegosztás rendezettsége. Ezek azonban nem öncélúak, ellentmondásosságuk a gazdaság belső összhangját veszélyezteti, emiatt a gazdasági rend a különböző gazdasági

tevékenységek súlyuknak megfelelő szerepét, vagyis a gazdasági élet egyensúlyát követeli meg. A szabályozás következményeként, a negatív hatások kiküszöbölése és pozitív eredmények biztosítása végett.

A gazdasági rend biztosítása több vonatkozásban, több oldalról közelíthető meg.

- a. Először is a társadalmi rend szükségletei befolyásolják a gazdasági rend érvényesítését; a gazdasági rendezetlenség (vagy válság, feszültségeket okozó gazdasági helyzet) magát a társadalmi rendet veszélyezteti, s ennek megelőzése és orvoslása átfogó társadalompolitikai intézkedéseket igényel.
- b. A gazdasági egyensúly biztosítása döntően gazdasági intézkedéseket követel meg: a pozitív gazdasági folyamatok erősítését és támogatását, valamint a negatív gazdasági tevékenységek korlátozását – gazdasági önszabályozás által. E vonatkozásban több elméleti következtetés, így Nagy Pongrác (*Gazdaságpolitika*. Sopron, 2001. XXIII.) is hangsúlyozza: amennyiben a gazdasági önszabályozás nem képes a gazdasági egyensúlyt biztosítani, akkor ez az állam föladatává válik.
- c. Az állam a gazdasági egyensúly biztosításához elsősorban államigazgatási-szabályozó tevékenységével kapcsolódik államigazgatási normák létesítése, érvényesítése vagy döntések révén. A szabályozást egyébként helyi-területi szokások és előírások is elősegítik.
- d. A gazdasági rend biztosításához önálló jogi szabályozás is hozzájárul, egyrészt a gazdasági egyensúlyt szolgáló önszabályozás felerősítésével és védelmével, másrészt saját külső szabályozó szerepének konkretizálásával, differenciált-specifikált rendezéssel.
- e. A gazdasági rend biztosításának külön intézménye az erkölcs. S elkülöníthetjük ily módon is: a gazdasági rendet elősegíti egyrészt a közerkölcs, a társadalmi-közösségi együttélés erkölcsi értékrendje (elmarasztalja és kiküszöböli az amorális viselkedést), másrészt a gazdasági erkölcs mint a gazdaság önszabályozója. Ezt is támogatja a jog bizonyos gazdasági-erkölcsi elvek befogadásával és jogi követelménnyé alakításával.

3. *A gazdasági rendet – a társadalmi rend követelményeinek megfelelően – jelentékenyen segíti elő a jogrend. E vonatkozásban már Adam Smith is hangsúlyozta, hogy a polgári társadalomban a jogrend az alanyi jogok biztosításával és a piac működéséhez szükséges föltételek megteremtésével külső és belső biztonságot nyújt. A jog így a közrend határai között hagyott mindenkit szabadon cselekedni gazdasági érdekei szerint.*

A jog belső rendezettsége, koherens rendje és a különböző jogi tevékenységek összehangoltsága főképpen a társadalmi rend követelményeinek a közvetítése szempontjából lényeges. A gazdasági önszabályozás negatív folyamatait ugyanis a jogi szabályozás képes korlátozni (pl. a korrupció vagy a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés esetében), bizonyos közérdekek ellen ható gazdasági tevékenységeket visszaszorítani és a közérdekek alá rendelni.

A jogrend végül is az átfogó társadalmi szükségletekre való tekintettel a társadalmi rend védelmének keretében segíti elő (és némely vonatkozásban biztosítja) a gazdasági rendet. A jog ily módon a jogalkotás, jogalkalmazás és a mindennapi jogkövetés rendezettsége, vagyis a jogrend által konkretizálja a gazdasághoz való viszonyát (elősegítve a gazdasági rendet).

A gazdasági rend és a jogrend összefüggése kapcsán felvetődik egy további elméleti kérdés: mi is képezi a jog és a gazdaság kapcsolatának tartalmát? Miként valósul meg a gazdaság jogi szabályozása?

5. §. A GAZDASÁG JOGI SZABÁLYOZÁSA

1. *A gazdasági viszonyok szabályozását a közgondolkodás gyakran leegyszerűsítve a jogi rendezéssel azonosítja. Nincsen tudatosítva az, hogy a gazdaságot sokféle (önszabályozó és külső szabályozó) norma rendezi, hogy a jog csupán gazdasági tevékenységek egyik szabályozója.*

A gazdasági viszonyok szabályozásában a jog természetesen a körülményektől függő szerepet tölt be. Alapvetően a társadalmi rend adott állapota, szabályozottságának színvonala, ezen belül a gazdasági és tulaj-

doni rend jogi szabályozási szükségletei a meghatározók. A gazdasági rend döntően a gazdasági tevékenységek önszabályozásán alapul, s ennek védelméhez és fejlesztéséhez járul hozzá a jogi szabályozás, amely viszont elsősorban a hatalmi rendszer jellegén alapszik. Konkrétabban: a hatalmi rendszer demokratikus vagy diktatórikus jellegétől függ a gazdaság jogi szabályozásának helyzete és szerepe, vagyis az, hogy érvényesül-e a jog önálló (sui generis) logikájából, szakmai követelményeiből, dogmatikájából következő rendezés, vagy a jog formái, eszközei a gazdaságba való hatalmi-politikai irányítást-befolyásolást szolgálják. Ily módon a hatalmi környezet pozitív vagy negatív módon hat a gazdasági viszonyok jogi rendezésére.

Példaképpen utalhatnánk arra, hogy vannak olyan történelmi helyzetek, midőn a hatalmi-politikai környezet negatív hatásaként a gazdasági viszonyok szabályozása terén erőszakos beavatkozás vagy voluntarizmus érvényesül, vagyis a jogban – saját koherens elveivel szemben – olyan előírásokat fogalmaznak meg, amelyek akadályozzák a gazdaság objektív szükségleteinek kielégítését. Az ilyen jogi szabályozás főleg politikai célokat követve kényszerre támaszkodik, és gazdasági önállóságot, érdekeket, szerves fejlődést sért. Ezen összefüggés hangsúlyozására fogalmazódott meg: „Pusztán a jogilag előírt (kényszerrel támogatott) magatartás nem válhat a gazdasági érdekek ellenében tartósan érvényessé.” (Sajó András: *Gazdaság és jog kapcsolata – jogelméleti szempontból*. Bp. 1989. 26.) E vonatkozásban nemcsak a jogi szabályozás tartós érvényesülésének elmaradása, hanem a jogi előírás hatástalansága és hatályának elenyészése (derogáció) is bekövetkezik.

2. *A gazdaság jogi szabályozása szempontjából lényeges kérdés az állami beavatkozástól (a kormányzat gazdasági intézkedéseitől) való elhatárolás. Bizonyos téves következtetésekkel szemben megállapítandó: a gazdasági viszonyok szabályozása terén lényeges különbség van a gazdaságba való állami beavatkozás és a gazdasági tevékenységek jogi szabályozása között. Ugyanis a gazdaságba való állami beavatkozás kormányzati rendelkezésekkel és a közigazgatási-gazdasági irányítással és*

igazgatással valósul meg; emellett jelentkezik a gazdasági tevékenységek jogi szabályozása törvényhozás vagy bírói döntések és eljárás által.

A jogi szabályozás leegyszerűsíthető magyarázata elmosza a különbséget a közigazgatási, a gazdasági-technikai és jogi normák között. Emiatt található gyakorlati problémaként az, hogy jogi normaként hirdetik ki a közigazgatási, valamint a termelési technikai normákat, vagyis jogi formába öltöztetik ezeket. Különösen gyakori az államigazgatási tartalmú szabályozási szükségletek jogszabályba foglalása.

Az előbbiek alapján levonható az a következtetés, hogy határozottan elkülönítendő a gazdasági viszonyok közigazgatási és jogi szabályozása – tartalmi különbségükre tekintettel. Hangsúlyozandó: az állam gazdaságot szabályozó tevékenysége elsősorban közigazgatási szabályokkal történik, s emellett lehet külön szerepe a jogi szabályozásnak. Így a jogi szabályozás a jog adottságainak és lehetőségeinek megfelelően tölti be a gazdaság egyik szabályozójának szerepét – érvényesítvén saját szabályozási elveit. Erre való tekintettel a gazdasági viszonyok jogi szabályozásának konkrét kérdéseként vetődik fel: a jog a gazdaság mely oldalait szabályozza, és milyen jogi megoldásokat alkalmaz rájuk.

Már az előzőekben összegeződött, hogy a jog a gazdasági viszonyok alapvető oldalait (nem az összes gazdasági tevékenységet) szabályozza; ennek alkotmányjogi, polgári jogi, gazdasági jogi, államigazgatás-jogi, családjogi, büntetőjogi és eljárásjogi szabályozása emelhető ki. E jogágak – sajátosságaikra való tekintettel – rendezik a tulajdoni, forgalmi, árucseré, a haszonszerzés, a vagyónátruházás, az ajándékozás, az örökösödés, a károkozás stb. eseteit, emellett a gazdasági jogviták és jogsértések elbírálása sajátos eljárás keretében történik.

A gazdaság jogi szabályozásával kapcsolatban jelentkezik a jogi tevékenység jellegének, minőségének tisztázása. E vonatkozásban különbözik a jogi szabályozás egyszerűsége (primitívtsége, durvasága, kegyetlensége) vagy kulturáltsága (dogmatikai kimunkáltsága), árnyaltsága, humánus-törvényes elbírálás biztosítása. A durva, kemény jogi szabályozás főleg akkor jelentkezik, ha a gazdasági viszonyok büntetőjogi védelme áll

előtérben aránytalanul szigorú büntetések alkalmazásával (halálbüntetés vagy testcsonkítás, az adósok börtönbüntetése stb.), s nem a humánus megítélés és a méltányosság gyakorlása. A modern társadalmi rendszerben is megtalálható a gazdasági szabályozás negatív vonásaként a voluntarisztikus, privilégiumokat (vagy preferenciákat) biztosító joggyakorlat, s ezzel áll szemben a jogi kultúra vívmányainak, dogmatikai finomságainak érvényesítése.

A gazdaság demokratikus jogi szabályozásának külön sajátossága, hogy a jogi kultúra vívmányait a gazdasági viszonyokban is érvényesítsek. Jelentőssé vált a jogalanyiség kibővítése (a magánjogi és közjogi jogi személyiség), a magánautonómia, a mellérendeltség és jogegyenlőség, az árutermelés fogalmában a szerződési forma alkalmazása, a tulajdonvédelem dogmatikája, eljárási garanciák és a jogbiztonság. Ehhez kapcsolódik a bírói önkény kirekesztése, a bírói függetlenség és az igazságosság követelménye. S ezek vannak rögzítve a tételes jogszabályokban és rendezetten a különböző jogágakban (l. a következő §.)

6. §. A GAZDASÁGI VISZONYOK TÖBBRÉTŰ SZABÁLYOZÁSA JOGÁGAK ÁLTAL

1. Kiindulhatunk abból, hogy a jog a gazdasági viszonyok egyik szabályozójaként a különböző tartalmú gazdasági tevékenységeket konkrét jogszabályok, jogszabálycsoportok (jogágak) által rendezi. Ez a jogi rendezés azonban specifikus, mivel nem követi a gazdaság strukturális tagoltságát (nem az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, szolgáltatás elkülönülésére épül), hanem sajátos jogi szabályozási elveknek és tartalmaknak felel meg. Így például az ipari vagy kereskedelmi tevékenységet több jogág (alkotmányjog, közigazgatási jog, polgári jog, munkajog és büntetőjog) szabályai rendezik. E jogágak a gazdasági tevékenységeket társadalmi jelentőségüktől függően sajátos jogi megoldásokkal és eszközökkel szabályozzák (vagyis eltérő szabályozási tartalom és módszer szerint).

A gazdasági viszonyok tagolt jogi szabályozása végül is a modern társadalmak bonyolult struktúrájának szükségleteiből következik. Már az antik társadalmak tagoltsága is kiváltotta a jogrendszer belső halvány differenciálódását, s a legfejlettebb antik jogi kultúrában is fölismerték ezt; így a római jogtudomány is utalt bizonyos tagoltságra, a jogi szabályozás eltérő tartalmára, a magán- és közügyek eltérésére tekintettel. Ennek ellenére a prekapitalista társadalmakban a jogi szabályozás egylényegű volt, döntően közhatalmi intézményesülése miatt közjogi jellegűnek minősül (mivel pl. a tulajdonjogi jogalany és a közjogi jogalany egybefonódott, a tulajdonos hatalmat is gyakorolt). Ennek meghaladásaként a polgári gazdasági viszonyok kialakulása és megszilárdulása alapján elkülönült a magántulajdon forgalmának és védelmének biztosítására a magánjog, a közügyek intézésére, a közhatalmi tevékenységek szabályozására pedig a közjog. A közjog és a magánjog elkülönítésének indokaként a jogirodalomban egyébként kiemelték a köz- és a magánérdek, -tulajdon vagy -tevékenység eltérését. Így konkretizálódott a tagozódás: a közjog csoportjába tartozott az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a büntetőjog és az eljárásjogok, a magánjog csoportjába pedig az örökösödési és családjog, a kereskedelmi és hiteljog, a tulajdon- és a szerződési jog, a kártérítési jog. E csoportosítás egyedi megoldásokban is megnyilvánult a különböző jogrendszerekben. Megjegyzendő: a jogszabályok csoportosítását praktikus (vagy didaktikai) szempontok szerint is elvégezték, például gazdaságra vonatkozó joganyagként különítik el a környezet-, a föld-, a víz-, az erdőgazdálkodás-, az ipar-, az agrár-, a bányá-, a közlekedés-, az energiagazdálkodási, lakás- stb. jogot; ám ezek eltérő tartalmú jogszabályokat foglalnak össze a jogtudományban megfogalmazott tagozódási elvekkel szemben.

Persze fölvetődik a kérdés: miért szükséges a jogszabályok elkülönítése eltérő jogágakba? Ennek elsősorban az az indoka, hogy a jog maga mint szabályozó eltér a gazdasági, a politikai és az erkölcsi szabályoktól, és a jognak mint önálló szabályozónak belső elrendezése, koherenciájának, belső összhangjának biztosítása szükséges sajátos tartalma (logikája) és módszere (eszközrendszere) szerint. A jog a különböző életviszonyo-

kat sajátos lehetőségei és adottságai szerint rendezzi, emiatt eltérő tartalmú jogszabályokban történik például a gazdasági tevékenységek büntetőjogi és alkotmányjogi védelme vagy magánjogi (tulajdonjogi) rendezése és a szabály érvényesítésének eljárásjogi (főleg bírósági) megítélése-elbírálása. Az eltérő tartalmú jogi szabályozás a társadalmi szükségleteknek megfelelően különböző jogelvek és jogszabályok alapján történik az uralkodó társadalomszemlélet jogi konkretizálásaként. Így a polgári jogfejlődés kezdetén a liberális társadalom- és gazdaságszemlélet követelményeit a jogi rendezés sajátos elvei és szabályozó tevékenysége által fejezte ki. Ez konkretizálódott a jogrendszerek közjogra és magánjogra való tagozódásában, emiatt jelentkezett a római jog recepciója, az alapvető életviszonyokra vonatkozó törvénykönyvek, jogszabálycsoportok létesítése és a jogi kultúra fejlesztése, új jogdogmatika kidolgozása és alkalmazása.

A modern társadalmak belső fejlődése és az új ellentmondások föloldásának szükséglete a jog megszilárdult tagozódásának módosulását is kiváltotta (főleg a kontinentális jogrendszerekben). A magánjog és a közjog között kialakult a *vegyes szakjognak* nevezett joganyag, amely magánjellegű viszonyokra vonatkozóan közjogi jellegű szabályokat alkalmazott (ez fölfogható úgy is, hogy a magánjog bizonyos területei közjogi szabályozás alá kerültek), vagyis pl. a szerveződési formát kötelező törvényi előírásoknak megfelelő jogi szabályozás váltotta föl, vagy a gazdasági forgalom magánjogi szabályait közjogi előírások alá rendelték. Ez a jogfejlődés biztosította a gazdaságba való hatalmi beavatkozás új megoldásait. Ezek közé sorolható a gazdaságba való kormányzati szabályozás (vagyis beavatkozás) legalizálása: árpolitikai intézkedések, szociálpolitikai célú korlátozások, monopóliumellenes szabályok stb. formájában, továbbá a munkaviszonyok szabad magánjogi szerződésként való kezelésének mellőzése és a munkaviszonyok jogi-állami rendezése (a munkavédelem, munkaidő, foglalkoztatás, munkanélküli segély stb. joganyagában).

A gazdaságba való hatalmi beavatkozás természetesen a hatalmi rendszerek eltérő jellegének megfelelően történik demokratikus vagy diktatórikus jellegű szabályozás formájában. Leegyszerűsítve abban összegezhe-

tő a jogi szabályozás eltérése, hogy diktatúrákban a hatalmi döntések (legfőképpen a voluntarizmus vagy ideológiai követelmények) jogi formába öltöztetése történik, míg a demokráciák alkotmányos kereteket érvényesítenek.

2. *A gazdasági viszonyok demokratikus rendezésének átfogó gondja az alkotmányosság és az alkotmány szabályainak, előírásainak megfelelő jogi rendezés. Vagyis az a kívánatos, hogy a jogi szabályozás az alkotmányból induljon ki, alkotmányos elveket és követelményeket érvényesítsen. Emiatt fogalmazódik meg a gazdasági alkotmányosság mint külön sajátosság, és követelményként a gazdaság alapelveinek alkotmányi rögzítése.*

A gazdaság alkotmányos irányításának és szabályozásának külön gondja a gazdasági együttműködés elveinek rögzítése és érvényesítése. Emiatt kerül előtérbe a gazdasági viszonyok belső szabályozása az alkotmányos elveknek megfelelően, és ehhez kapcsolódik a jogi rendezés. Így az alkotmány tartalmazza a gazdaság önszabályozásának elveit s emellett a jogi szabályozás tartalmát és kereteit.

A modern társadalom alkotmányos alapelveiként vannak rögzítve (alkotmányba foglalva vagy jogelvekként rögzítve) a gazdasági viszonyokra vonatkozó szabadságjogok, követelmények és elvárások. Ezek között kiemelhető a vállalkozói, a szerződési és tulajdonszabadság, az állampolgári egyenjogúság és esélyegyenlőség, a szabad verseny (és a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tilalma).

A polgári gazdaság alapvető alkotmányos elveként kiemelkedik a szerződések megtartásának elve (a pacta sunt servanda), vagyis a szerződés kötelező; úgy kötelezi a feleket, mint maga a jogszabály. Ezt követi a szerződési igazság elve (clausula rebus sic stantibus), amely a szerződés túlzott szigorát, igazságtalanságát hívatott korlátozni, s elősegíti a megváltozott körülményekhez való igazodást. További alapelv az egyenértékűség elve (vagyis a szolgáltatásért megfelelő ellenszolgáltatás jár), és fontos még az együttműködés elve, amely az érdekellentétek föloldására és a jogi kötelezettségek teljesítésére irányul.

Az alkotmány általában utal a tulajdoni viszonyra, a tulajdonformára és a tulajdoni jogosultságokra/kötelezettségekre. Elvi követelmény, hogy rögzítse a tulajdont mint alapvető társadalmi intézményt s ennek védelmét; alkotmányos elvként fogalmazódik meg a tulajdonhoz való jog mint alapvető emberi jog. Különösen jelentős alapelv, hogy a tulajdon nemcsak jogosultság, hanem kötelesség is; a tulajdon felelősséggel jár: nemcsak egyéni (önző) érdeket szolgál, hanem a közjót is (erre való tekintettel korlátozható!). (Így például: „A Magyar Köztársaság minden állampolgára köteles jövedelmi és vagyoni viszonyainak megfelelően a közterhekhez hozzájárulni” (Alk. 70/J. §./). Ugyancsak alkotmányos követelmény a vállalkozási jog elismerése és biztosítása, a tulajdonhoz jutás lehetőségének támogatása. Az alkotmányok a tulajdonformákra is utalnak. E vonatkozásban például a magyar alkotmány rögzíti: „A Magyar Köztársaság biztosítja a tulajdonhoz való jogot” (Alk. 13. §. (1) bek.), továbbá: „Tulajdont kisajátítani csak kivételesen és közérdekből ... teljes, feltétlen és azonnali kártérítés mellett lehet.” (Alk. 13. §. (2) bek.) Emellett a tulajdonformákat illetően van rögzítve: „a köztulajdon és a magántulajdon egyenjogú és egyenlő védelemben részesül” (Alk. 9. §. (1) bek.).

A gazdaság sajátos összefüggésként jelentkezik a tulajdoni rendet illetően, amelyet a jogi közgondolkodás leszűkítve a gazdaság részösszefüggésének vagy alrendszerének tart. Ez azonban ennél szélesebb tartalmat ölel föl, mivel az átfogó társadalmi rendet is meghatározza. A jogirodalom általában a tulajdonviszonyok jogi rendezését a magánjogba sorolja (a magánjog egyik részének tekinti), holott ez alkotmányos jelentőségű, és alkotmányban való szabályozást követel meg társadalmi jelentőségéből következően. Ezt támasztja alá a következő tétel: „A tulajdoni rend mutatja meg, hogy egy adott társadalomban az összes rendelkezésre álló javak mely része a tulajdon tárgya, és hogy az ilyen javak fölötti tulajdonosi hatalom kik között, milyen arányban oszlik meg”. (Lenkovics Barnabás: *Magyar polgári jog – A dologi jog vázlatja*. Bp. 1999. 59.)

3. *A gazdasági viszonyok jogi rendszerének folyamatában a jogász közgondolkodás a legfőbb jogágnak a magán- vagy polgári jogot tekinti,*

hiszen ez tartalmazza a tulajdoni és forgalmi viszonyok, valamint bizonyos nemvagyoni (személyi, örökösödési) viszonyok szabályozását. Általánosan elfogadott a polgári (vagy magán-) jog tárgyának e meghatározása: alapvetően a vagyoni viszonyokat, valamint a vagyoni viszonyokkal összefüggő nemvagyoni viszonyokat (pl. személyiségi jogok) szabályozza. A polgári jog hagyományos fölépítése – kontinentális jogrendszerekben – a polgári törvénykönyvben is rögzítve van, ezt a fölosztást alkalmazzák: általános rész, a személyi, a dologi jog, a kötelmi jog és az öröklési jog.

A vagyoni viszonyok körében kiemelkedő szerepe van a tulajdonjog intézményének; a tulajdon formái (köz- és magántulajdon), a tulajdonjog tartalma, a tulajdonjog védelme (s ebben a birtokvédelem) a mindennapi gazdálkodásban nagy jelentőségű. Emellett van a kötelmi jog, amely a vagyoni jog másik területként a kötelmi viszonyokat (vagyis azt a kötelezettséget, amely az egyik felet a másikkal szemben terheli) tartalmazza; s ennek két fő típusa van: a szerződési kötelelem és a kártérítési kötelelem. A szerződés megállapodás, a kártérítés jogellenes károkozás alapján áll. A sokféle kötelelem közül kiemelhető a jogalap nélküli gazdálkodás: ha az egyik fél vagyoni előnyökhöz jut a másik rovására, köteles ezt az előnyt visszatéríteni. Megjegyzendő: polgári jogon kívül is vannak kötelek más jogágakban is. Így a családi jogban (házassági vagyoni jogi kötelek), a szövetkezeti jogban (tagsági kötelek), a munkajogban (a munkaviszonyból eredő jogok és követelések), a társadalombiztosítási jogban (járulék és szolgáltatás iránti igények).

A polgári (magán-) jog mellett a családjog is tartalmaz gazdasági viszonyokra vonatkozó szabályokat a családi együttélés és együttműködés rendezése végett. Emellett jelentékeny szerepet gyakorol a gazdasági jog, amelynek főleg a gazdasági önszabályozás jogi védelmével és elkülönült jogdogmatikai megoldásával kapcsolatban van jelentősége. A gazdasági jogra épül még a gazdasági jogpolitika, amely a gazdasági élet szabályozási szükségletei közül a jogilag kivihető rendezést, közvetíti a jogi relevancián keresztül a jogi rendezés és eljárás útján.